

دانشکده: الهیات و معارف اسلامی
رساله دوره دکتری رشته تفسیر تطبیقی

عنوان

«بررسی و نقد مبانی مفسران فریقین در آیات ارتداد»

استاد راهنما

جناب دکتر علی احمد ناصح

استاد مشاور

جناب دکتر غلامحسین اعرابی

نگارنده

طیبه زارعی

تابستان : ۱۳۹۵

بسم الله الرحمن الرحيم

مدیریت تحصیلات تکمیلی

تعهد نامه ی اصالت رساله یا پایان نامه

اینجانب طیبه زارعی به شماره دانشجویی: ۸۹۱۵۶۰۶۶۰۲ دانش آموخته ی مقطع دکتری ناپیوسته در رشته تفسیر تطبیقی که در تاریخ . / . / از پایان نامه / رساله خود تحت عنوان «**بررسی و نقد مبانی مفسران فریقین در آیات ارتداد**» با کسب نمره و درجه دفاع نموده ام بدین وسیله متعهد می شوم:

(۱) این پایان نامه / رساله حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط این جانب بوده و در مواردی که از دستاورد های علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله، و...) استفاده نموده ام، مطابق ضوابط و رویه موجود، نام منبع مورد نظروسایر مشخصات آن را در فهرست مربوطه ذکر و درج کرده ام.

(۲) این پایان نامه قبلا برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح، پایینتر یا بالاتر) در سایر دانشگاه ها و مؤسسات آموزش عالی ارائه نشده باشد.

(۳) چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هر گونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع، و... از این پایان نامه داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهش و فناوری واحد، مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم.

(۴) چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود؛ عواقب ناشی از آن را می پذیرم و واحد دانشگاهی مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام هیچگونه ادعایی نخواهم داشت.

صحت امضای دانشجو مورد تایید است.

ناظر و نماینده تحصیلات تکمیلی

نام و نام خانوادگی دانشجو:

طیبه زارعی

تاریخ و

نام و نام خانوادگی

امضاء

تاریخ و امضاء

واگذاری حقوق:

کلیه حقوق برگرفته از نتایج مطالعات، ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه متعلق به دانشگاه قم است.

سپاس‌گزاری

صدها فرشته بوسه بر آن دست می زند کز کار خلق یک گره بسته وا کند

ستایش آن مهربان هستی بخش که موهبت درک و شناخت را به ما بخشود تا بتوانیم لذت درک علوم را بچشیم و همواره در این راه یاریم کرد.

چه خرم علمی که از چشمه ی معارف سیراب شود و چه زیبا دانشی که قباب پرنیانش به عطر و بوی گلستان محمدی معطر شود و چه معماری باشکوهی، بنایی که سنگ هویت و فرهنگ آن ریشه در مدینه النبی بیابد. بر خود لازم می دانم از اساتید ارجمند دانشگاه که در تعلیم و تربیت ما دانشجویان رنج های وافری از خود مبذول فرمودند تشکر و قدر دانی نمایم، به ویژه از استاد راهنما دکتر علی احمد ناصح و مدیر محترم گروه جناب آقای دکتر سید رضا مودب که با سعه صدر خود از هرگونه ارشاد و راهنمایی علی رغم اشتغالات اجرایی دریغ نوزیدند، تشکر ویژه داشته باشم. همچنین از کلیه اساتید به ویژه جناب آقای دکتر غلامحسین اعرابی و مسئولین محترم دانشگاه که در طول مدت تحصیل زحمات زیادی را متحمل شده اند سپاسگزاری می کنم. در پایان از همه آنانی که مرا در تدوین این پژوهش یاری نمودند صمیمانه سپاسگزاری می کنم دعای خیر همیشه بدرقه راهشان و زندگی و ایام به کامشان باد.

تقدیم به

**به پاس تعبیر عظیم و انسانی شان از کلمه ایثار و از خودگذشتگان.
به پاس عاطفه سرشار و گرمای امیدبخش وجودشان که در این سردترین روزگاران
بهترین پشتیبان است.
به پاس قلب های بزرگشان که فریاد رس است و سرگردانی و ترس در پناهشان به
شجاعت می گراید.
و به پاس محبت های بی دریغشان که هرگز فروکش نمی کند.
این مجموعه را به پدر و مادر عزیزم تقدیم می کنم.**

چکیده

مفسران فریقین در تبیین آراء خود و به تبع آنها فقها نیز در تبیین احکام مربوط به مرتد، دو مبنای مهم یعنی آیات و روایات و گاهی پیشینه تاریخی ارتداد را مد نظر خود قرار داده و بر آن اساس اظهار نظر و احکام ویژه ای در خصوص افراد از دین برگشته صادر نمودند.

در حقیقت، همه ی مذاهب اسلامی، اعم از شیعه و اهل سنت ارتداد را از جرم های موجب مجازات دانسته اند، تنها تفاوت در این است که برخی از فقهاء، ارتداد را از حدود و برخی دیگر تعزیر را برگزیده اند، بسیاری از فقهای شیعه ارتداد را در بخش خاتمه ی کتب فقهی خود و یا در کيفرهای گوناگون آورده اند و برخی آن را تحت عنوان تعزیرات ذکر نموده اند. در میان مذاهب چهار گانه ی اهل سنت نیز شافعی و مالکی ارتداد را از جرائم موجب حد دانسته و حنابله و احناف نیز آن را موجب تعزیر به حساب آورده اند.

در این پژوهش مبرهن گشت که گستره مفهومی واژه ارتداد در قرآن کریم عام تر از مفهوم ارتداد فقهی است و از حیث سیاق و ترکیب عبارات با ذکر قیودشرطی در باره آیات نیز جنبه حکمی یافته است. از این رو برخی مفسران فریقین با استناد به اطلاقات ادله توبه بر این باورند که توبه مرتد مطلقاً مجاز و اقتضاء دارد که مورد پذیرش واقع شود و آن اطلاق اعم از آن است که مرتد به معنای فطری باد یا ملی و یا ارتداد از جانب مذکر باشد یا مؤنث و یا آنکه کفر وی با نیت با گفتار کفر آمیز و یا با کاری کفر آور محقق شود.

اما گروهی دیگر از مفسران فریقین قائل به تفصیل شده اند. از آنجا که منشأ اصلی اختلاف در صدور حکم ارتداد که مترتب بر مجازات دنیوی و اخروی است؛ هم می تواند ناشی از اختلاف مبنایی باشد و هم ریشه در شیوه استنباط از یات مربوطه باشد. این پژوهش درصدد است ضمن بررسی اهم آراء تفسیری فریقین راه حل مناسبی در برون رفت این تعارض نیز ارائه نماید. کلیدواژه ها: قرآن کریم، ارتداد، احکام، مفسران، فقها، مبانی.

مقدمه

قرآن کریم این دستور حیات‌بخش آسمانی در مقاطع مختلف و به مناسبت‌های متفاوت، از جریان انحرافی ارتداد و نقش عوامل ایجادکننده این پدیده غیردینی در بازگرداندن اهل ایمان از ارزش‌های دینی و وادار ساختن آنان به ارتجاع یاد کرده است.

در خصوص ارتداد آیاتی یافت می‌شود که گاهی به صراحت و گاه به اشاره با عبارت‌هایی متفاوت از قبیل: «ارْتَدُّوا عَلٰی اٰذْبَارِهِمْ» و «مَنْ يَّتَّبِعْ غَيْرَ الْاِسْلَامِ» و «كَفَرُوا بَعْدَ اِيْمَانِهِمْ» و «كَفَرُوا وَ مَا تَوَّا وَ هُمْ كُفَّارٌ» و «كَفَرْتُمْ بَعْدَ اِيْمَانِكُمْ» و «وَوَرَّدُ عَلٰى اَعْقَابِنَا بَعْدَ» و «مَنْ كَفَرَ بِاللّٰهِ مِنْ بَعْدِ اِيْمَانِهٖ لَيْسَ اَشْرَكَتَ لِيَّحْبَطَنَّ» و «مَنْ يَّتَّبِعْ غَيْرَ الْاِسْلَامِ» و «الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ اِيْمَانِهِمْ» و «الَّذِينَ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا» و «يُرَدُّوْكُمْ بَعْدَ اِيْمَانِكُمْ» و «وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُوْنَ كَمَا كَفَرُوا» و «ارْتَدُّوا عَلٰى اٰذْبَارِهِمْ» و «انْقَلَبْتُمْ عَلٰى اَعْقَابِكُمْ» و «اشْتَرَوْا الْكُفْرَ بِالْاِيْمَانِ» و «مَنْ يَّرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِيْنِهٖ» و «آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا» و «قَدْ كَفَرْتُمْ بَعْدَ اِيْمَانِكُمْ» و «وَكَفَرُوا بَعْدَ اِسْلَامِهِمْ» و «وَ اِنْ يَتَوَلَّوْا يُعَذِّبُهُمْ» و «فَاَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فِى قُلُوْبِهِمْ» و «وَ الْفِتْنَةُ اَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ» و «اِنْ يَّعُوْذُوا» به مسئله ارتداد پرداخته است. در تمام این آیات، هشدار داده شده که با دست کشیدن از دین به عقب بازنگردند.

در قرآن کریم ارتداد فراتر از ارتداد مسلمان و مباحث فقهی مربوط به آن مورد توجه است، زیرا قرآن افزون بر پرداختن به ارتداد مسلمانان از دین، از خروج موحدان از دین الهی در ادیان پیشین نیز سخن به میان آورده است، مانند خروج بنی‌اسرائیل از توحید و رو آوردن به گوساله‌پرستی. و درخواست خروج شعیب و پیروانش از دین الهی و پذیرش کفر و ...

مبنای تفسیر پدیده ارتداد و تبیین احکام آن در نزد مفسران شیعه و اهل سنت در درجه اول قرآن کریم و روایات هست، سپس احکام استنباطی و اجتهادی که علی‌رغم داشتن مشرب مشترک، در تبیین احکام مربوط به مرتد دیدگاه‌های متفاوتی ارائه شده است.

منشا این اختلاف در این است که موضوع ارتداد گرچه در بسیاری از آیات قرآن مطرح شده اما تنها به عقوبت‌های اخروی آن اشاره و در این آیات به مجازات دنیوی مرتد اشاره نشده ولی اثر وضعی این بازگشت (ارتداد) از نظر قرآن زیانکاری و خسران ابدی معرفی شده است. و بنابراین مجازات مدون فقهی تنها مستند به گفتار پیشوایان دین بوده است.

فقه‌های اسلامی در مباحث فقهی، تنها از حرمت ارتداد، شرایط تحقق و اثبات آن و پی آمده‌ای دنیوی مترتب بر این عمل بحث می‌کنند. افزون بر این، قرآن کریم ضمن اشاره به برخی از مباحث فقهی ارتداد، به تفصیل به مباحث دیگری مانند ماهیت باطل و گمراه‌کننده ارتداد، عوامل و زمینه‌های خروج مؤمنان از دین، موانع ارتداد، آثار و پی آمده‌ای ارتداد در دنیا و آخرت و نیز برخی از مصادیق مرتدان در ادیان پیشین و اسلام نیز سخن به میان آورده است، که مجموع این مباحث نگاه قرآن به ارتداد را از نگاه فقه و روایات به این موضوع متمایز کرده است.

ارتداد نیز همانند بسیاری از مسائل مطرح در آیین و شریعت اسلام به صورت تأسیس نبوده است، بلکه در شرایع الهی دیگر (مانند یهود و مسیحیت) نیز مورد توجه بوده و اسلام نیز آن را تأیید کرده، و لزوم مجازات آن را پذیرفته است.

ارتداد در فقه سیاسی اسلام از اهمیت زیادی برخوردار است و آیات و روایات زیادی به آن اشاره دارند.

در فقه امامیه با استناد به روایات، مرتد به دو نوع فطری و ملی تقسیم می‌شود و بر این اساس و نوع جنسیت مرتد مجازاتی شامل وی می‌شود. اما فقهای اهل سنت فرقی میان مرتد فطری و مرتد ملی ننهادند، مرتد (در همه انواع آن) ابتدا دعوت به توبه می‌شود، اگر توبه کرد آزاد می‌شود، و الا کشته می‌شود، چنانچه درخواست مهلت کند، به توبه سه روز فرصت داده می‌شود، و فرقی میان ملی و فطری و زن و مرد نیست. (به جز ابوحنیفه مانند شیعیان میان زن و مرد فرق گذاشته است و در هر صورت شخص مرتد را محکوم به مرگ دانسته‌اند).

فقهای اهل سنت به این نکته هم تصریح کرده‌اند که هرگاه ارتداد فردی ناشی از شبهه معقولی باشد شخص مرتد کشته نمی‌شود، بلکه صاحب‌نظران در رفع شبهه او تلاش کرده و به او کمک خواهند نمود تا مشکل عقیدتی او برطرف می‌شود. اما اگر مرتد شبهه‌ای معقول را ارائه نکند، محکوم به قتل است.

بنابراین می‌توان گفت بین آثار شدیدی که در قرآن کریم بر مرتد ذکر شده است و مجازات دنیوی او یک ملازمه قهری و عادی وجود دارد و آنچه از پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع) نسبت به قتل مرتد وارد شده است می‌تواند مستفاد از همین ملازمه باشد.

در این پژوهش جهت تبیین دیدگاه‌های متفاوت مفسران دو گروه، تلاش شده است از کتب تفسیری معتبر اهل سنت از جمله تفسیر طبری (م. ۳۱۰ ق)، و تفسیر کشف‌الاسرار و عدد‌الابرار، میبدی (م. ۵۲۰ ق)، تفسیر کشاف زمخشری (م. ۵۳۸ ق)، تفسیر المحرر الوجیز ابن عطیه (۵۴۱ ق)، تفسیر کبیر فخر رازی (م. ۶۰۶ ق)، تفسیر قرطبی (م. ۶۷۱ ق)، الدرالمنثور فی التفسیر بالمأثور، جلال الدین السیوطی (م. ۹۱۱ ق)، تفسیر روح المعانی آلوسی (م. ۱۲۷۰ ق)، تفسیر التحریر و التنویر ابن عاشور، (م. ۱۳۹۳ ق)، فی ظلال القرآن، سید قطب (م. ۱۹۶۶ ق)، و از تفاسیر شیعه: التبیان فی تفسیر القرآن، محمد بن حسن طوسی (م. ۴۶۰ ق)، تفسیر مجمع البیان طبرسی، (م. ۵۴۸ ق)، تفسیر المیزان، علامه طباطبایی، البیان فی تفسیر القرآن، موسوی خویی (م. ۱۴۱۳ ق)، بیشتر استفاده شود.

۱ - بیان مسئله

پژوهش کنونی تحقیقی است با عنوان «بررسی و نقد مبانی مفسران فریقین در آیات ارتداد» که در آن تلاش شده است، دیدگاه مفسران دو گروه شیعه و اهل تسنن را در خصوص حکم ارتداد و مجازات افراد مرتد از دین اسلام، با استناد به آیات مربوط به ارتداد و روایات وارده و جریان‌های اتفاق افتاده در صدر اسلام، مورد مقایسه و بررسی قرار گیرد.

شکی نیست که واژه ارتداد یک اصطلاح فقهی و از واژه‌های قرآنی است و در چند آیه از قرآن کریم با صیغه‌های متفاوت و مترادف ذکر شده است از جمله: «یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (مائده، ۵۴) ز ای کسانی که ایمان آورده‌اید، هر کس از شما از دین خود برگردد، به زودی خدا گروهی «دیگر» را می‌آورد که آنان را دوست می‌دارد و آنان «نیز» او را دوست دارند. «اینان» با مؤمنان، فروتن، «و» بر کافران سرفرازند. در راه خدا جهاد می‌کنند و از سرزنش هیچ ملامتگری نمی‌ترسند. این فضل خداست. آن را به هر که بخواهد می‌دهد، و خدا گشایش گردان است. و درجایی دیگر ضمن اشاره به یک واقعه تاریخی می‌فرماید: «يَسْتَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلٌ قِتَالٍ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدٌّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفْرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتَّى يَرُدُّوكُمْ عَن دِينِكُمْ إِنِ اسْتَطَاعُوا وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَن

دِينِهِ قِيَمَتْ وَ هُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ» (بقره، ۲۱۷) از تو در باره کارزار در ماه حرام می پرسند. بگو: «کارزار در آن، گناهی بزرگ و باز داشتن از راه خدا و کفر ورزیدن به او و «باز داشتن از» مسجد الحرام «حج»، و بیرون راندن اهل آن از آنجا، نزد خدا «گناهی» بزرگتر، و فتنه «شُرک» از کشتار بزرگتر است.» و آنان پیوسته با شما می جنگند تا- اگر بتوانند- شما را از دینتان برگردانند. و کسانی از شما که از دین خود برگردند و در حال کفر بمیرند، آنان کردارهایشان در دنیا و آخرت تباه می شود، و ایشان اهل آتشند و در آن ماندگار خواهند بود.

ارتداد جنبه حکمی نیز داراست و همه مذاهب اسلامی، ارتداد را جزء جرم های موجب مجازات دانسته اند، اما برخی از مذاهب فقهی اسلامی ارتداد را جزء حدود برشمردند و برخی هم واژه تعزیر را برای آن مناسب دانسته اند. از آن میان بسیاری از فقهای شیعه هنگامی که از حدود نام برده اند، جرم هایی همچون زنا، قذف، شرب خمر، سرقت و محاربه را به طور صریح تحت عنوان حد ذکر نموده اند و برخی از جرم های دیگر از قبیل ارتداد را تحت عناوین دیگری از قبیل «کیفرهای گوناگون» یا «خاتمه در کیفرهای دیگر» مورد بحث قرار داده اند.

آنچه در این تحقیق حائز اهمیت می باشد، تبیین احکام صادره در خصوص ارتداد و بررسی آراء مفسران دو فرقه در این خصوص است. نکته قابل تأمل این است که با توجه به حکمی بودن آیه ارتداد نحوه مجازات مرتکب ارتداد در این جهان مورد اختلاف مفسران و فقیهان هر دو گروه بوده است. برخی مجازات دنیوی از جمله قتل و برخی قتل پس از عدم توبه و برخی پذیرش توبه برای فرد مرتد و یا حج خانه ی خدا در نظر گرفتند. البته جنسیت و شرایط سنی و عقلی مرتد نیز شرط می دانند.

۲- ضرورت و اهمیت تحقیق:

آنچه که ضرورت انجام تحقیق در باب ارتداد را بیشتر می کند، این است که سیر تحقیق و تأمل، همیشه با تردید روبه‌رو است و رسیدن به علم فقط با گذر از تجربه‌های مکرر که همراه با شک است، محقق می شود. استقرار ایمان در هر حالت و رتبه‌ای همواره با وسوس شیطانی روبه‌رو است و همین مسأله باعث می شود پیچیدگی ارتداد اگر در حوزه ایمان وارد شود، بسیار فزونی یابد.

بنا براین موضوع ارتداد یکی از موضوعاتی است که به گونه کامل جوانب آن و نیز شرایط آن براساس ادله مورد بررسی اندیشمندان جامعه اسلامی قرار نگرفته و یا اگر قرار گرفته است، به گونه ای واضح و روشن و خالی از هرگونه ابهام، برای دیگران تبیین نشده است. امروز بیش از زمان های پیشین، ضرورت تبیین بررسی و تبیین مبانی ادله فقهاتی اجتهادی ارتداد از دیدگاه فریقین مطرح است؛ زیرا رخدادهای بحران خیز کنونی در صحنه های جهانی و پیدایش شگردها و جریان های جدید در صحنه بین المللی از طرف دشمنان اسلام برای مقابله با مسائل دینی و احکام شرعی، و نیز رویدادهای سیاسی کنونی، در جامعه اسلامی از طرف برخی از سیاست بازان و سودجویان ناآگاه برای مقابله با صاحب نظران و نواندیشان از راه وسیله قرار دادن آن برای به در کردن آنها از مراکز علمی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و غیره سبب شده است که این موضوع و حکم آن از زوایای مختلف و با حساسیت بیشتری مورد نقد و بررسی محافل علمی، دینی و سیاسی قرار گیرد. بررسی احکام مربوط به شخص مرتد، مجازات دنیوی، نوع مجازات، نوع و جنسیت مرتد، شرایط سنی، قبول توبه و عدم آن، از مهمترین مباحث این پژوهش می باشد.

۳- سوالات تحقیق

الف: سؤال اصلی:

۱- مبانی مفسران فریقین در تفسیر آیات ارتداد و فقها در تبیین احکام مرتد چیست؟

ب: سوالات فرعی:

۱- مهمترین اختلاف بنیایی میان مفسران و فقهای فریقین در رابطه با آیات ارتداد چیست؟

۲- چه تفاوتی میان ادله قرآنی و روایی در ارتباط با ارتداد وجود دارد؟

۴- فرضیه ها

الف: فرضیه اصلی

مفسران دو گروه شیعه و سنی و فقها نیز برخی آیات و روایات و حوادث تاریخی را مبانی تبیین احکام مربوط به ارتداد قرار داده اند.

ب: فرضیات فرعی

- ۱- مهمترین اختلاف مبنایی میان مفسران فریقین این است که عده ای به صورت مبنایی بر این نظرند که قرآن کریم، اصولاً متعرض حکم مرتد و بیان جزئیات آن نشده است و حکم مرتد فقط از روایات استفاده می شود در حالیکه برخی معتقدند حکم مرتد به صراحت بیان شده است .
- ۲- در آیات قرآن کریم احکام مرتد به اجمال ولی در روایات به تفصیل بیان شده است.

۵ - سابقه و پیشینه تحقیق

در باب پیشینه‌ی تحقیق باید اذعان داشت که با مراجعه به بانک پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران و سایر مراجع معتبر علمی، مقالات و کتاب های زیادی در موضوع ارتداد نگاشته شده ولی در هیچ کدام از آنها به شکل تطبیقی موضوع ارتداد را مورد کنکاش قرار نداده و مهم تر اینکه آیات را به عنوان مصداق مجازات مرتد مورد مذاقه قرار نداده اند و در نتیجه تاکنون هیچ پژوهشی در این قالب و با این موضوع چه در سطح رساله دکتری و چه در سطح رساله کارشناسی ارشد موجود و ثبت نشده است گرچه برخی پژوهش ها که به شکلی با این موضوع در ارتباط است وجود دارد که در ذیل به آنها اشاره می گردد.

الف: کتابنامه :

- ۱- احکام مرتد از دیدگاه اسلام و حقوق بشر، صرامی سیف الله، مکان نشر: تهران، ناشر: مرکز تحقیقات استراتژیک، نوبت چاپ: ۱، تاریخ نشر: ۱۳۷۶ ش.
- در این کتاب طی شش فصل به آزادی عقیده و بیان و دیدگاه اسلام در این خصوص، دیدگاه مذاهب اسلامی در خصوص ارتداد و بررسی تفصیلی دیدگاه شیعه راجع به ارتداد و اصول برخورد با کفار پرداخته شده. نهایتاً سازگاری احکام مرتد و مبانی حقوق بشر مورد بررسی قرار گرفته است.
- ۲ - کتاب «ارتداد؛ بازگشت به تاریکی (نگرشی به موضوع ارتداد از نگاه قرآن کریم)» نوشته سیدجعفر صادقی فدکی، تهیه پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی و مرکز فرهنگ و معارف قرآن از سوی موسسه بوستان کتاب تجدید چاپ شد این اثر با بهره گیری از آیات قرآن کریم، روایات اهل بیت (ع) و آرای فقهای فریقین درصدد است ضمن اشاره به برخی احکام فقهی و حقوقی ارتداد، عوامل و زمینه های ارتداد از دین و پیامدهای دنیوی و اخروی آن را برشمرده و آن را از جنبه های گوناگون بررسی کند.

۳- ارتداد در اسلام، ولایی، تهران: نی، ۱۳۸۳ ش.

در این کتاب، مبحث ارتداد در اسلام از منظر حقوقی بررسی و تبیین می‌شود. نگارنده در بخشی از کتاب اذعان می‌دارد در مفهوم ارتداد و مصادیق آن و نیز احکام ارتداد و کیفیت اجرا، اتفاق نظری وجود ندارد، آن گونه که برخی از فقهای معاصر می‌گویند: در هیچ یک از آیات ارتداد، احکام ارتداد بیان نشده و تنها سخن از وعده عذاب آخرت است... یا... در جهان امروز که علم و دانش تکامل پیدا کرده و نوعا اشکالات را صاحبان نظر و اندیشه براساس شبهات معقول مطرح می‌کنند، زمینه‌ای برای ارتداد وجود ندارد. وی ادامه می‌دهد امروز غفلت متولیان امور دینی از این حقیقت که دین نیازمند زبان جدید است و باید زبان نسل جدید را فهمید و با زبان آنان دین را عرضه کرد، باعث ابتلای عده‌ای به تردید و انکار شده است. مباحث کتاب از این قرار است: تعاریف و سابقه موضوع، موجبات، انواع و شرایط ارتداد، حدود و تعزیرات، واکنش‌ها و آیین دادرسی، و علل سخت‌گیری اسلام در باب ارتداد.

۴- ارتداد در مذاهب مختلف اسلامی، محمود رضائیان، مکان نشر: قم، نوبت چاپ: ۱، تاریخ نشر: ۱۳۷۳.

ب: پایان نامه:

۱. آزادی عقیده در اسلام و رابطه آن با ارتداد، محمدی دهنوی، عباسعلی، استاد راهنما: عابدی، احمد، استاد مشاور: ذبیحی، محمد، مقطع: کارشناسی ارشد، رشته: الهیات و معارف اسلامی، تاریخ: بی‌تا، دانشگاه قم.

۲. ارتداد در حقوق کیفری ایران با تاکید بر رویه قضایی، اعظم ابراهیمی، استاد راهنما: ابراهیم قدسی، استاد مشاور: کیومرث کلاتری، سال انتشار: ۱۳۸۵، دانشگاه مازندران.

۳. ارتداد در مذاهب مختلف اسلامی، رضائیان، محمود، استاد راهنما: معرفت، محمدهادی، استاد مشاور: توفیقی، حسین، مقطع: کارشناسی ارشد، رشته: الهیات و معارف اسلامی، تاریخ: ۱۳۷۲، دانشگاه قم.

۴. ارتداد و احکام آن در فقه امامیه، اسدالله زائری، استاد راهنما: حسن عابدیان، استاد مشاور: جعفر یوسفی، سال انتشار: ۱۳۸۴، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی - دانشگاه جامعه المصطفی العالمیه.

۵. بررسی زمینه‌های اجتماعی نزول آیه‌های قرآن در خصوص ارتداد - امیدوار، جنان، استاد راهنما: ناصح، علی‌احمد، استاد مشاور: فضائلی، مصطفی، مقطع: کارشناسی ارشد، رشته: علوم قرآن و حدیث، تاریخ: بی‌تا، دانشگاه قم.

۶. بررسی فقهی احکام جزایی ارتداد از دیدگاه امامیه و شافعیه - بلال طاهری، استاد راهنما: دکتر رضا الهامی، استاد مشاور: دکتر حسین ایمانی یامچی، سال انتشار: ۱۳۸۸، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات - دانشگاه تربیت معلم - تبریز.

۷. بررسی فقهی حقوقی آیات الاحکام حدود، سادات حسن زاده، صدیقه، استاد راهنما: محامد، علی، استاد مشاور: وزیری فرد، محمد جواد، مقطع: کارشناسی ارشد، رشته: فقه و مبانی حقوق اسلامی، تاریخ: ۱۳۸۶، دانشگاه قم.

۸. مفهوم ارتداد و آثار حقوقی آن، صدیق، حسین‌علی، استاد راهنما: امیدی فرد، عبدالله، استاد مشاور: علوی وثوقی، یوسف، مقطع: کارشناسی ارشد، رشته: فقه و مبانی حقوق اسلامی، تاریخ: ۱۳۸۰، دانشگاه قم.

ج: مقاله‌ها:

۱. ارتداد و احکام آن با رویکردی به مبانی آزادی عقیده در اسلام، نویسندگان: معدنی، حسن علی؛ امام، سید محمد رضا، نشریه: میان رشته‌ای «مقالات و بررسی‌ها» زمستان ۱۳۸۵ - شماره ۸۲ (علمی-پژوهشی)، (۲۰ صفحه - از ۸۳ تا ۱۰۲).

۲. بررسی آیات ارتداد در بستر نزول قرآن نویسندگان: ناصح، علی احمد؛ امیدوار، جنان - نشریه: علوم قرآن و حدیث «پژوهش نامه قرآن و حدیث» زمستان ۱۳۸۶ - شماره ۳ (علمی-پژوهشی)، (۱۶ صفحه - از ۱۰۳ تا ۱۱۸).

۳. بررسی تفسیر اهل سنت از آیه ارتداد و ارتباط آن با امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف نویسنده: دژآباد، حامد - نشریه: ادیان و عرفان «مشرق موعود» بهار ۱۳۹۲، سال هفتم - شماره ۲۵ (علمی-پژوهشی)، (۳۰ صفحه - از ۱۳۹ تا ۱۶۸).

۴. بررسی فقهی و حقوقی جرم سب النبی نویسنده: زراعت، عباس - نشریه: میان رشته‌ای «مطالعات اسلامی» پاییز ۱۳۸۱ - شماره ۵۷ (علمی-پژوهشی)، (۳۰ صفحه - از ۷۵ تا ۱۰۴).

۵. مطالعه تطبیقی در زمینه ارتداد و احکام و آثار آن نویسنده: رحیمی، مرتضی، نشریه: میان رشته ای «علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز» بهار و پاییز ۱۳۷۹ - شماره ۳۰ و ۳۱ (علمی-پژوهشی)، (۲۶ صفحه - از ۱۴۹ تا ۱۷۴).

۶. ارتداد، علت موجهه یا عذر قانونی، نویسنده: برهانی، محسن، نشریه: حقوق «حقوق» دوره ۴۱، تابستان ۱۳۹۰ - شماره ۲ (علمی-پژوهشی)، (۱۸ صفحه - از ۴۱ تا ۵۸).

۶- اهداف تحقیق

- ۱- بررسی مبانی حکم ارتداد از دیدگاه مفسران امامیه.
- ۲- بررسی مبانی حکم ارتداد از دیدگاه مفسران اهل سنت.
- ۴- تبیین موارد اشتراکی و افتراقی مفسران و فقهای فریقین در باره آیات.
- ۳- تبیین واضح و خالی از هرگونه ابهام مسأله ارتداد برای صاحب نظران و نواندیشان در جهت نفی هرگونه پیش داوری و ممانعت از برداشت‌های نادرست و سوء استفاده دشمنان دین مبین اسلام در این خصوص.

۷- جنبه‌ی جدید بودن و نوآوری طرح در چیست؟

پژوهش کامل و همه جانبه موضوع ارتداد، به گونه‌ای شفاف و منقح کردن آن، به مدد بازپرداخت مصادر و منابع قرآنی و روایی مفسران فریقین و تبیین دلایل صدور احکام که بر مصادیق بارز از آیات قرآن کریم استوار است، نه تنها پاسخگوی بسیاری از شبهات در این خصوص است، بلکه می‌تواند برای رسیدن به فتوایی درست و کاربردی نیز مؤثر باشد و بیشتر این که می‌تواند چهره نورانی و خالص دین را بر حق جویان اندیشمند، آشکار و تبلیغات سوء دشمنان اسلام را خنثی و نقش بر آب سازد. بنابراین طرح موضوع ارتداد با این بیان می‌تواند، تحقیقی نو و بدیع محسوب شود.

علی رغم اینکه در خصوص ارتداد، نوع ارتداد، و احکام مربوط به مرتد، تاکنون مطالب گوناگون و متنوعی نوشته شده است اما آنچه که این تحقیق را از سایر پژوهش‌های پیشین متمایز و متفاوت ساخته، نحوه بررسی ارتداد از جهات متعدد تاریخی، اجتماعی، دینی، و همچنین تبیین آراء تفسیری مربوط به این پدیده و مقایسه آنها می‌باشد.

۸ - بیان روش تحقیق

شیوه تحقیق در این پژوهش از طریق فیش برداری و مراجعه به کتابخانه به ویژه کتب تفسیر هر دو گروه و پایگاه های اینترنتی بوده و پس از جمع آوری آراء مفسران و تطبیق با آیات قرآن و بررسی آراء فقهاء مذاهب نتیجه این مقایسه ها مورد بررسی و تبیین قرار گرفت.

۹ - کاربرد متصور تحقیق

پژوهش کنونی که یک پژوهش دینی - اعتقادی است و جنبه اجتماعی نیز داراست، معمولاً در وزارت فرهنگ و آموزش عالی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، وزارت آموزش و پرورش، حوزه های علمیه، صدا و سیما و کتابخانه های مرکزی و محلی نیز کاربرد دارد.

فهرست مطالب

عنوان.....	صفحه
فصل اول: کلیات تحقیق	۱
۱- بیان معانی مفردات و مفاهیم.....	۲
۱-۱- معنی واژه مبانی.....	۲
۱-۲- تفسیر.....	۳
۱-۳- معنای لغوی، اصطلاحی ارتداد و مرتد.....	۴
۱-۴- دایره معنایی واژه ی «ردّ».....	۵
۱-۵- معنای اصطلاحی و تعریف ارتداد.....	۷
۱-۶- اقسام ارتداد در فقه.....	۸
۱-۲- سیر تاریخی ارتداد در ادیان توحیدی.....	۸
۱-۲-۱- ارتداد در آیین یهود.....	۹
۱-۲-۲- کیفر مرتد از نظر تورات.....	۱۰
۱-۲-۳- آیات مربوط به ارتداد.....	۱۲
۱-۲-۴- قتل مرتد در عهدین.....	۱۴
۱-۳- ارتداد در آیین مسیحیت.....	۱۸
۱-۳-۱- کفر و ارتداد در مسیحیت.....	۲۰
۱-۳-۲- ماهیت اعتقاد به تثلیث.....	۲۰
۱-۲-۳- وجه اشتراک عقاید مسیحیت و تثلیث با عقاید بیت پرستی.....	۲۱
۱-۳-۴- اعتقاد به تثلیث در نزد یونانیان.....	۲۳
۱-۳-۵- اشاره قرآن به انحراف در پیروان دین مسیح.....	۲۵
۱-۳-۶- مقایسه ارتداد در ادیان آسمانی.....	۲۶
۱-۳-۷- حکم ارتداد در عهد قدیم.....	۲۷
۱-۳-۸- توبه مرتد در آیین مسیحیت.....	۲۹
۱-۳-۹- ایده جنگ مقدس علیه مسلمانان در جنگ های صلیبی.....	۳۱
۱-۳-۱۰- جنایت های مسیحیان هنگام اشغال بیت المقدس.....	۳۲
۱-۳-۱۱- برخورد مسلمانان هنگام قدس.....	۳۴
۱-۴- ارتداد در آیین زرتشت.....	۳۵

- ۳۸- فصل دوم پدیده ارتداد در قرآن کریم و روایات.....
- ۳۹- ۱- ۲- آیه‌های قرآن کریم در مورد ارتداد.....
- ۴۰- ۱- ۲- ارتداد یعنی کفر پس از ایمان.....
- ۴۱- ۱- ۲- ارتداد یعنی بازگشت به عقب.....
- ۴۲- ۱- ۳- ارتداد و بازگشت به روش جاهلیت.....
- ۴۲- ۱- ۲- پدیده ارتداد از منظر قرآن کریم.....
- ۴۳- ۱- ۲- نکات مهم آیه ارتداد.....
- ۴۵- ۲- ۲- علل ارتداد از منظر قرآن کریم.....
- ۴۵- ۲- ۳- سرزنش مرتدان از سوی قرآن.....
- ۴۶- ۱- ۳- ۲- عدم پذیرش دین غیر از اسلام.....
- ۴۷- ۲- ۳- ۲- پذیرفتن توبه مرتد از منظر قرآن کریم.....
- ۴۸- ۲- ۳- ۳- عدم قبول توبه مرتد از منظر قرآن.....
- ۴۸- ۲- ۳- ۴- نگرش قرآن به ارتداد اجباری.....
- ۴۹- ۲- ۳- ۵- علل تکوینی ارتداد از منظر قرآن کریم.....
- ۵۰- ۲- ۳- ۶- مذمت ارتداد از منظر قرآن کریم.....
- ۵۱- ۲- ۳- ۷- همسان بودن نفاق و ارتداد از منظر قرآن.....
- ۵۴- ۲- ۳- ۸- دلالت آیات ارتداد.....
- ۵۴- ۲- ۳- ۹- استدلال به آیات قرآنی در خصوص قتل مرتد.....
- ۵۶- ۲- ۳- ۱۰- دیدگاه مفسران در باره آیه: «فاقتلوا أنفسکم».....
- ۶۰- ۲- ۴- ارتداد از منظر روایات.....
- ۶۰- ۲- ۴- ۱- حدیث محاربین عکلی و عرنیه.....
- ۶۱- ۲- ۴- ۲- حدیث: «من بدل دینه فاقتلوه».....
- ۶۲- ۲- ۵- دیدگاه‌های متفاوت در خصوص وجوب کشتن مرتد.....
- ۶۳- ۲- ۵- ۱- دیدگاه مفسران در خصوص منافقان مرتد.....
- ۶۶- ۲- ۵- ۲- دیدگاه فخر رازی و مفسران شیعه در باره حبس اعمال مرتد.....
- ۶۶- ۲- ۵- ۳- نقد دیدگاه ابن عاشور در خصوص عبارت «فیمت».....
- ۶۷- ۲- ۵- ۴- دیدگاه مفسران در خصوص افراد محارب با خدا.....
- ۶۸- ۲- ۵- ۵- دیدگاه زمخشری در باره پیمان شکنان مرتد.....

- ۶۹-۲-۵-۷ دیدگاه سرخسی.....
- ۷۱- فصل سوم: مقایسه آراء مفسران و فقیهان شیعه و اهل سنت در آیات ارتداد.....
- ۷۲-۳-۱- حکم مرتد.....
- ۷۲-۳-۱-۱- دلایل دیدگاه مخالفان با قتل مرتد.....
- ۷۷-۳-۱-۲- توجیه آیات مخالف با قتل مرتد.....
- ۸۱-۳-۱-۳- نقد دیدگاه مخالف با قتل مرتد.....
- ۸۳-۳-۲- دلایل طرفداران قتل مرتد.....
- ۸۴-۳-۲-۱- توجیه سیاسی قتل مرتد.....
- ۸۵-۳-۲-۲- دلایل تعزیری بودن حکم مرتد.....
- ۸۵-۳-۲-۳- عدم ناسازگاری دیدگاه قتل مرتد.....
- ۸۷-۳-۲-۴- نقد دیدگاه موافق قتل مرتد.....
- ۸۷-۳-۲-۵- توجیه آزادی عقیده.....
- ۹۰-۳-۲-۶- حدیث مربوط به اسباب مهدور الدم بودن مسلمان.....
- ۹۲-۳-۲-۷- حدیث «مَنْ بَدَّلَ دِينَهُ فَأَقْتُلُوهُ».....
- ۹۳-۳-۲-۸- نفی قتل مرتد صرف در روایات.....
- ۹۷-۳-۳- دیدگاه مرحوم علامه طباطبائی.....
- ۹۸-۳-۳-۱- تفسیر علامه طباطبائی از آیه مذکور.....
- ۹۹-۳-۳-۲- دیدگاه مرحوم محقق حلی.....
- ۱۰۰-۳-۴- دیدگاه شهید مطهری در خصوص ارتداد.....
- ۱۰۳-۳-۵- نفی اجبار در دین.....
- ۱۰۳۳-۳-۵-۱- زیان های اعتقادی ارتداد.....
- ۱۰۴-۳-۵-۲- زیان های اجتماعی ارتداد.....
- ۱۰۴-۳-۶- فلسفه قتل مرتد در قرآن کریم.....
- ۱۰۷-۳-۷- دیدگاه مفسران در باره حکم مرتد توبه کننده:.....
- ۱۱۵-۳-۸- دیدگاه مفسران شیعه در خصوص مجازات مرتد.....
- ۱۲۲-۳-۹- دیدگاه مفسران در باره حکم مرتد توبه کننده:.....
- ۱۲۸-۳-۱۰- حکم استتابه مرتد.....
- ۱۲۹-۳-۱۱- مقایسه آراء مفسران و فقها در باره حکم مرتد.....